

câtî Bey'in takipçisi olduğunu da ifade etmektedir. Çağında Hayâlî'ye rakip sayılabilecek tek isim olan Fuzûlî onun şöhretini gölgeleyemeyecek kadar İstanbul'dan uzakta idi. Bâkî şöhrate ulaştığında ise Hayâlî çoktan ölmüş bulunuyordu. Ali Nihad Tarlan tasavvufî heyecan itibarıyla Hayâlî'yi Bâkî'den üstün görür.

Canlı ve kuvvetli bir üslûpla yazılmış kasideleri de olan Hayâlî'nin asıl şahsiyetini yansıtan şiirleri gazelleridir. Bunlarda Rumeli şairlerinde görülen samimiyet, ilham kudreti, gurur ve istiğnâ, mahallî renklere itina gibi özellikler dikkati çeker. Hayâlî, divan edebiyatında yaygın olarak kullanılan "müşebbehün bih"lerdeki benzetme unsurlarını şahsî heyecanı ve lirizmi içinde eriterek ifade etmesini bilen bir şairdir. Şiirlerinde tasannu zaman zaman ruhundan doğan şiddetli ilhamın heyecanını içinde kaybolur. Manzumelerinde şekil mükemmelliğinin bulunmayışı, kayıt altına girmek istemeyen mizacından ileri geldiği kadar tahsilinin yetersiz oluşuna da bağlanabilir. Nitekim şiirlerindeki bazı imlâ ve söyleyiş kusurlarını Âşık Çelebi'nin düzelttiği bilinmektedir.

Hayâlî çağdaşı olan Sâfî, Huşûî, Âlî ve Yetim Ali Çelebi gibi şairlerce övgüyle anıldığı gibi başta Fuzûlî olmak üzere Rahmî (Pîr Muhammed), Ulvî, Vâhidî gibi şairler üzerinde de etkili olmuştur. Kanûnî'nin Bağdat'ı fethinde Fuzûlî ile görüşen ve ondan bir Leylâ ve Mecnûn mesnevisi yazmasını isteyen Anadolu şairleri arasında Hayâlî de bulunmaktaydı. Fuzûlî'nin, meşhur "Su Kasidesi"ndeki "su" redifini Hayâlî'den almış olması kuvvetle muhtemeldir (Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları II*, s. 558). Devrinden başlayarak Hayâlî'nin gazellerinin Günâhî, Âlî, Şeyh Galib, Keçecizâde İzzet Molla, İzzet Ali Paşa, Bayburtlu Zihni gibi şairler tarafından tanzîr ve tazmin edilmiş olması tesirinin ne kadar güçlü ve devamlı olduğunu gösterir.

Hayâlî Bey'in divanının Ali Nihad Tarlan tarafından, İstanbul kütüphanelerindeki on üç nüsha karşılaştırılarak bunlar arasında yedi nüshası üzerinden tenkitli neşri yapılmıştır (bk. bibl.). Bu neşre göre divanda çoğu Kanûnî Sultan Süleyman hakkında olmak üzere yirmi beş kaside, sekiz musammat, bir terakibibend, beş müteferrik manzume, 688 gazel ve otuz üç kıta mevcuttur. Sadece İstanbul kütüphanelerinde bulunan nüshalara dayanılarak hazırlanan bu neşrin sonradan bulunan sağlam nüshalar dikkate alınıp yenilenmesi gerekmektedir. Nitekim bu

neşirde, kendisinden otuz üç yıl önce ölmüş olan Hayâlî Abdülvehhâb Çelebi'nin (Hayâlî-i Evvel) bazı gazelleri Hayâlî Bey'e ait gösterilmiştir (Küçük, sy. 249 [Ocak 1984], s. 64-69). Hayâlî'nin şiirleri, divanın bu neşrinden hareketle Cemal Kurnaz tarafından sistematik bir tahlil çalışmasına konu edilmiş, ayrıca aynı araştırmacı bu şiirleri teşbih ve mecaz unsurları yönünden Ahmed Paşa (Bursalı), Necâtî Bey ve Nev'î divanlarıyla karşılaştırarak orijinal taraflarını göstermiştir (bk. bibl.; Hayâlî Bey'in şiirleri üzerinde İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde yapılmış tez çalışmaları için bk. Kâzım Yetiş, "Türkiyat Enstitüsü'ndeki Tezlerin Bibliyografyası", *TDED*, XXIII [1981], s. 310).

BİBLİYOGRAFYA :

Hayâlî Bey Divânı (haz. Ali Nihad Tarlan), İstanbul 1945, hazırlayanın girişi, s. VII-XVII; Sehî, *Tezkire*, s. 126; Âşık Çelebi, *Meşâirü's-suarâ*, vr. 270^b-277^a, 291^a-298^a; Latîfî, *Tezkire*, s. 150-151; Ahîdî, *Gülşen-i Şuarâ*, Millet Ktp., Ali Emîrî, Tarih, nr. 774, vr. 81^b; Beyânî, *Tezkire*, Millet Ktp., Ali Emîrî, Tarih, nr. 757, vr. 31^b; *Künhü'l-ahbâr'ın Tezkire Kısmı* (haz. Mustafa İsen), Ankara 1994, s. 212-215; Kınalızâde, *Tezkire*, I, 354-360; II, 696; Riyâzî, *Riyâzû's-suarâ*, Nuruosmâniye Ktp., nr. 3724, vr. 64^a-67^a; Abdurrahman Hibrî, *Enisü'l-müsâmirîn*, İÜ Ktp., TY, nr. 451, vr. 77^a; Muallim Nâci, *Esâmî*, İstanbul 1308, s. 137; a.mlf., "Hayâlî", *Mecmûa-i Muallim*, sy. 36, İstanbul 1305, s. 141-142; Fâik Reşâd, *Eslâf*, İstanbul 1311, s. 81-85; *Sicill-i Osmânî*, II, 313; III, 493; Gibb, *HOP*, III, 58-69; İbrahim Necmi [Dilmen], *Târîh-i Edebiyyât Dersleri*, İstanbul 1338, I, 98-101; *Osmanlı Müellifleri*, II, 160-161; M. Fuad Köprülü, *Divan Edebiyatı Antolojisi*, İstanbul 1934, s. 133-135, 144-148; a.mlf., *Edebiyat Araştırmaları II*, s. 558; a.mlf., "Anadolu'da Türk Dili ve Edebiyatının Tekâmülüne Umumî Bir Bakış", *Yeni Türk*, sy. 7, İstanbul 1933, s. 541; Osman Nuri Peremeci, *Edirne Tarihî*, İstanbul 1939, s. 195-197; TYDK, I, 135-142; Kocatürk, *Türk Edebiyatı Tarihî*, s. 325-326; Banarlı, *RTET*, I, 573-574; *Büyük Türk Klâsikleri*, İstanbul 1986, III, 378-379; Mehmed Çavuşoğlu, *Hayâlî Bey ve Divân'ından Örnekler*, Ankara 1987; Cemal Kurnaz, *Hayâlî Bey Divânı: Tahlili*, Ankara 1987, s. 19-60, 563-611; a.mlf., "Âşık Çelebi'ye Göre Hayâlî Bey", *TKA*, XXIII/1-2 (1985), s. 373-393; a.mlf., "Necâtî Bey, Ahmed Paşa, Hayâlî Bey ve Nev'î Divanlarındaki Teşbih ve Mecaz Unsurları", a.e., XXV/1 (1987), s. 127-173; Halûk İpekten, *Divan Edebiyatında Edebi Muhitler*, İstanbul 1996, s. 95-98, 100, 144, 231; Ali Nihad Tarlan, "Hayâlî-Bâkî", *TDED*, I/1 (1946), s. 26-38; Sabahattin Küçük, "Hayâlî Bey'in Yayınlanmamış Gazelleri", *TDL*, XLVIII/394 (1984), s. 418-421; a.mlf., "Hayâlî-i Kadîm", *TK*, XXII/249 (1984), s. 64-69; İsmail E. Erünsal, "Kanunî Sultan Süleyman Devrine Ait Bir İn'âmât Defteri", *Osm. Ar.*, IV (1984), s. 1-17; Fevziye Abdullah Tansel, "Hayâlî", *TA*, XIX, 97-99; Th. Menzel, "Hayâlî", *JA*, V/1, s. 384; Fahir İz, "*Khayâlî*", *El²* (İng.), IV, 1137; Harun Tolasa, "Hayâlî Bey", *TDEA*, IV, 169-171.

CEMAL KURNAZ

HAYÂLÎ-i EVVEL

(خیالیء اول)

(ö. 931/1524)

Divan şairi.

Asıl adı Abdülvehhâb olup XV. yüzyılın sonlarında Edirne'de doğduğu tahmin edilmektedir. Babası, Fâtih Sultan Mehmed devri müftülerinden ve II. Bayezid devri şeyhülislâmlarından Dimetokalı Molla Abdülkerim Efendi'dir. Hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmayan şairden tezkire sahibi Beyânî Hayâlî-i Evvel diye söz etmekte, çeşitli kaynaklarda Hayâlî Çelebi olarak da geçmektedir. Ancak Hayâlî Bey'den ayırt edilmesi için geleneğe uyularak Hayâlî-i Kadîm şeklinde adlandırılması da mümkündür. Hayâlî, zamanın tanınmış müderrislerinden İzârî, Molla Lutfî, Hatibzâde Muhyiddin Efendi ve Kestelî'den ders aldıktan sonra Eyüp'te Kalenderhâne Medresesi'ne müderris oldu. Kınalızâde Hasan Çelebi, onun daha sonra 41 akçe ile Edirne Camialtı Medresesi'ne tayin edildiğini kaydetmektedir. Hayâlî Manisa, Selânik ve Tire'de kadılık görevinde bulundu. Yavuz Sultan Selim'in şehzadeliği zamanında nedimi, padişahlığı döneminde de başdefterdarı oldu (925/1519). Sehî, *Heşt Bihişt*'te onun Amasya'da vuku bulan olaylar sırasında yenîçeri taifesiyile kavga ettiği için defterdarlıktan azledildiğini söylerse de İsmail Hami Danişmend, söz konusu olayların 1515'te cereyan ettiğini belirterek bu azlin başka bir sebebi olması gerektiğini ileri sürer. Daha sonra İzmir kadılığına tayin edilen Hayâlî bu görevde iken vefat etti ve cenazesi Edirne'ye götürülerek babasının Sitti Sultan Camii yakınlarında yaptırdığı mektebin bahçesinde onun yanına defnedildi. Hayâlî'nin görevine bağlı, hakkı ve adaleti yerine getirmede cesur bir kimse olduğu kaydedilir. Edirneli Mecdî onun akli ve nakli ilimlere vâkıf olduğunu söyler.

Kaynakların ifadesine göre güzel konuşan, temiz bir dile ve geniş hayal gücüne sahip bir şair olan Hayâlî zeki, kabiliyetli, şakacı bir insandı. Kınalızâde'nin *Tezkiretû's-suarâ*'sında bu vasıflarla tanıtilen şairin muhayyilesinin genişliği sebebiyle "Hayâlî" mahlasını aldığını, diğer şairlerden bu suretle ayrılmak istediğini Mecdî *Hadâiku's-Şekâik*'te yazmaktadır. Şuarâ tezkirelerinde aynı mahlası taşıyan beş şairden söz edilmektedir. Bu yüzden Hayâlî-i Evvel'in şiirlerinin bir kısmı kendisin-

den otuz üç yıl sonra ölen Hayâlî Bey'in divanına kaydedilmiştir. Bunda onun mürettep bir divanının bulunmayışı da önemli rol oynamıştır. Nitekim Mecdî, şiirden anlamayan birtakım insanların bu iki şairin gazellerini birbirine karıştırdıklarından şikâyet eder. Aşık Çelebi de meşhur Hayâlî'ye nisbet edilen bazı gazellerin gerçekte Hayâlî-i Evvel'e ait olduğunu belirtir.

Divan şiirinin inceliklerini iyi bilen Hayâlî, güzel hayallerle süslediği beyitlerinde çeşitli mazmunları ve edebî sanatları kullanmada başarılı olmuştur. Gazellerinden onun duyguya ağırlık veren, samimi ve içli bir şair olduğunu anlaşılmaktadır. Aruz veznini kullanmadaki başarısıyla da dikkat çeken şairin gazellerine devrin birçok şairi nazîre söylemiştir. Özellikle, "Hayret alir aklımı baksam gözüne kaşına / Sad hezârân âferin ol sûretin nakkâşına" matla'lı gazeline başta Hayâlî Bey olmak üzere Nev'îzâde Atâî, Muhibbî (Kanûnî Sultan Süleyman), Refikî (iki adet), Zâtî (üç adet), Nasîbî, Remzî Efendi, Sun'î, Fakîrî, Bihîştî Ramazan Efendi, Zihnî ve Üsküdarlı Aşık gibi şairlerin nazîre söyledikleri *Pervâne Bey Mecmuası*'nda kayıtlıdır (bk. bibl.).

Mürettep bir divanı bulunmayan Hayâlî-i Evvel'in çeşitli mecmualarda dağılık halde şiirleri mevcuttur. Kaynaklar onun Türkçe bir *Leylâ vü Mecnûn*'u olduğunu belirtirlerse de böyle bir esere henüz rastlanmamıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Pervâne Bey, *Câmî'ü'n-nezâir*, TSMK, Bağdat Köşkü, nr. 406, vr. 489^b; Sehî, *Tezkire* (Kut), s. 133-134; Aşık Çelebi, *Meşâirü's-suarâ*, vr. 269^b-270^b; Latîfî, *Tezkire*, s. 149-150; Mecdî, *Şekâik Tercümesi*, s. 333-334; Beyânî, *Tezkire-i Suarâ*, İÜ Ktp., TY, nr. 2568; Kınalızâde, *Tezkire*, I, 353; Riyâzî, *Riyâzû's-suarâ*, Nuruosmaniye Ktp., nr. 3724, vr. 67^{a-b}; Gibb, *HOP*, III, 63; Osman Nûri Peremeci, *Edirne Tarihi*, İstanbul 1940, s. 187-188; Cemal Kurnaz, *Hayâlî Bey Divânı: Tahlîlî*, Ankara 1987, s. 28-29; Halûk İpekten, *Tezkirelere Göre Divan Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, Ankara 1988, s. 196; Ridvan Canım, *Edirne Şairleri*, Ankara 1995, s. 87-88; Sabahattin Küçük, "Hayâlî-i Kadîm", *TK*, XXII/249 (1984), s. 64-69; "Hayâlî, Abdülvehhâb", *TDEA*, IV, 169.

SABAHATTİN KÜÇÜK

HAYAT

(الحياة)

Diri olmak anlamına gelen ve Allah'a atfedilen sübûtî sıfatlardan biri (bk. HAY).

HAYAT

(الحياة)

Organizmaların mahiyetiyle ilgili olarak hayat kavramına tarih boyunca çeşitli dinler ve felsefelerce açıklamalar getirilmiş; bu açıklamalarda kavram genellikle canlılığın ilâhî, melekî yahut ruhî ilkesi, evrende canlılığın başlangıcı, biyolojik gerçekliği ve nihayet anlamı açısından ele alınmıştır.

İptidai düşüncede insan ve tabiat arasındaki ilişkiyi anlamlandırmaya yönelik tasnifler ve düzenlemeler mevcutsa da kozmosu meydana getiren canlı var oluş biçimleri arasında ontolojik bir ayırma gidilmediği bilinmektedir. Natüralist bir inanç çerçevesinde gelişen bilgi anlayışı, varlıkların birbirlerine dönüşebildikleri bir evren şeması üretmiştir. Bu evren anlayışında canlıların hayatı ortak bir yasa ya tâbî canlılık unsuruyla ilişkilendirilmiş, böylece herhangi bir hayvanı canlı tutan unsurla insanı canlı tutan unsur aynileştirilmiştir. Bütün canlılarda diriliği sağlayan bu unsurun beden ısısında, spermde, kanda, solukta veya -bitkiler söz konusu edildiğinde- ağaç öz suyunda bulunduğu farzedilen cismanî bir öz olduğu düşünülmüştür. Bu inanışa göre söz konusu unsurun vücudu terketmesiyle ölüm olayı meydana gelir. Bununla birlikte ölümden sonraki hayatta varlığını sürdüren ruhun bu unsur mu yoksa iptidai kültürlerde çok defa "gölge benlik" şeklinde anılan "ikinci beden" mi olduğu konusu açık değildir (ER, XIII, 428-430; ERE, XI, 726-731). Hayat veren bu unsurun kaynağı konusunda ise ilkel topluluklar arasında genel bir uzlaşma görülmektedir. Bütün kadim geleneklerde devrî bir kozmoloji anlayışı bulunduğu için hayatın belli bir zaman noktasından başlayarak yaratıldığı ve ilerlediği inancı yoktur. Bundan dolayı iptidai zihniyetin hayatın kaynağı konusunda karmaşık olmayan sebep-sonuç ilişkilerine (étologie) dayalı izahları vardır. Bu izahlara göre yeryüzündeki hayatın başlangıcı ve insana hayat bahşedilmesi, çoğunlukla ilâhların "mitik zamanlarda" (ab origina) kendi aralarında yaptıkları mücadelelerle ilişkilendirilmiştir (a.g.e., IX, 201-207).

Hinduizm'de canlılık veren prensip kavramı özellikle Vedanta literatüründe geliştirilmiştir. Ancak bu konudaki ilk örnekler Vedalar'da ortaya çıkar. Rig Veda'da hayat veren unsur "asu" (hayat soluğu) adını alır; ölüm "asuniti" (hayat solu-

ğunun gitmesi) olarak adlandırılır (ER, XIII, 439). Vedalar'daki boyutuyla hayat tipik bir natüralist inanç çerçevesinde işlenmiştir. Bununla birlikte Vedalar sonrası Vedanta literatüründe asu yerine "prâna" (soluk) adı tercih edilerek hayatın kaynağı konusu üzerinde ayrıntılı şekilde durulmuştur. Vedanta okullarına göre insana hayat veren unsur prâna adını alır ve fonksiyonlarına göre hayatın özünü teşkil eden "prâna", bu özün bedendeki doluşumunu kontrol eden "vyâna", bedendeki boşaltım sisteminin işleyişini düzenleyen "apâna", bedeninin mânevî varlık alanıyla ilişkisini sağlayan "udâna" ve biyolojik metabolizmayı düzenleyen "samâna" olmak üzere beş bölüme ayrılır (a.g.e., XI, 483-484). Öte yandan Hinduizm'e göre biyolojik hayatı sürdüren prâna ile, ruh göçüyle nakledilen jiva arasında belli bir ayırım yapılır. Jiva evrensel ruh Âtman'ın bir parçası ise de insana hayat bahşeden unsur değildir. Jiva bir anlamda nirvana ya ulaşıncaya kadar varlıkların özünde bulunan ruhtur. Bu anlamda canlılık prensibi ile âlâkası yoktur.

Budizm, anatman doktrini gereği kozmosun yaratıcısı olan soyut bir ilâh kavramını reddettiği için hayatın menşesine yönelik izahları yalnızca dünyevî varlığın sınırları içerisinde kalarak yapmaya çalışmıştır. Böylece insana hayat veren unsur "skandha" kavramı ile ilişkilendirilmiştir. Skandha varlığı idare eden beş bio-psişik unsurun (rûpa, vedanâ, samjñâ, samskāra ve vijñāna) oluşturduğu cismanî bir kümenin adıdır. Bu beş unsur varlığa ait her şeyi kontrol eder (*The Encyclopedia of Eastern Philosophy and Religion*, s. 335; ER, XIII, 441-446). Bununla birlikte varlıklara canlılık veren unsur "samskrita dharma" adını alan atomik bir yapıdır (*The Encyclopedia of Eastern Philosophy and Religion*, s. 299, 307; ER, IV, 334). Canlılara hayat veren bu unsur skandhalar ile birlikte çalışır.

Taocu olsun Konfüçyüsçü olsun bütün Çin literatüründe canlılara hayat veren unsur "ch'i" adını alır. Bu güç yalnızca insanlara ya da hayvanlara canlılık vermez; zira Çin düşüncesine göre taş, toprak veya kozmosu oluşturan her şey canlıdır; ch'i bütün kozmosu ayakta tutan evrensel enerjidir (a.g.e., XIII, 448). İnsan söz konusu olduğunda bu gücün bulunduğu yer göbek bölgesidir (*The Encyclopedia of Eastern Philosophy and Religion*, s. 69). Bu hayat kaynağının ilk şekli, evrendeki erillik ve dişillik özelliklerini temsil eden yin-yang prensiplerinin henüz ay-